

TƏHLÜKƏLİ AXIN PARAMETRLƏRİNİN FORMALAŞMASINA ANTROPOGEN AMİLLƏRİN TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Kəminə Ağayeva, Günel Əhmədova

AR Milli Aerokosmik Agentliyinin Ekologiya İnstitutu, Bakı

kemine.agayeva@mail.ru, gunel.ahmedova89@mail.ru

Sel axınları bütün təbii amillərin qarşılıqlı təsiri ilə yaranır. Həmin amillər arasındakı əlaqənin xarakteri, onların bir-birinə təsirinin kəmiyyətə müxtəlifliyi ayrı-ayrı təbii amillərin və proseslərin formalaşmasına səbəb olmuşdur və özünəməxsus qanunlarla inkişaf edir və məhv olur. Müxtəlif amillər arasında tarazlığın pozulması əlaqə zəncirinin qırılmasına və həmin qanunların pozulmasına gətirib çıxarır. Həmin qanunauyğunluqların pozulması çox vaxt insan fəaliyyəti ilə əlaqədar olur. Nəticədə təbiətdə elə obyektlər (şoranlıq, bataqlıq və s.) və proseslər (sürüşmə, sel, uçqun və s.) əmələ gəlir ki, onlar təsərrüfatın bütün sahələrinə mənfi təsir göstərir. Azərbaycan ərazisində belə proseslərdən ən geniş yayılmışı sel hadisəsidir.

Son dövrlərdə antropogen təsirlər sel hadisələrinin baş verməsinə, onların dinamikasının artmasına öz mənfi təsirini göstərir. Burada ilk öncə çay hövzəsində, xüsusən sel təhlükəli ərazilərdə meşə örtüyünün kortəbii məhvini, otlaq və suvarma əkinçiliyinin genişlənməsini, çay məcralarına intensiv müdaxiləni, o cümlədən bu məcralardan tikinti-çınqıl materiallarının daşınmasını, istifadəsini və s. qeyd etmək lazımdır.

Sel axınlarını fəallaşdıran əsas amil yamaclarda və maili terraslarda şumlamamanın düzgün aparılmamasıdır. Çoxsaylı çöl tədqiqat işləri göstərir ki, şumlamamanı yamacın uzununa apardıqda torpaq eroziyası fəallaşır. Deməli, şumlamamanı yamacın eni boyu aparmaq lazımdır.

Selli çayların hövzələrinin yüksək dağlıq hissələri yay otlaqları kimi geniş istifadə olunur. Yay otlaqlarının həddindən artıq yüklənməsi və plansız istismarı nəticəsində çəmənliklər məhv edilir. Çəmənliklər torpaqda çimli qat yaradaraq onun davamlılığını artırır, su rejimini tənzimləyir, leysan axımını zəiflədir və nəticə etibarilə sel axınlarının yaranma intensivliyinə qarşı çıxış edən fəal amilə çevrilir. Otların normadan artıq otarılması isə örüş sahələrində şırımlar yaradır. Həmin şırımlar eroziya nəticəsində tədricən inkişaf edərək yarpaqlara çevrilir. Torpağın çimli qatı məhv olur və torpaq örtüyü asanlıqla yuyularaq çay dərələrinə tökülür. Bəzi mənbələr göstərir ki, Kiş çayı hövzəsində yerləşmiş Damarcıq, Çuxadurmaz və Kəm yaylaqlarının plansız istismarı nəticəsində bioloji məhsuldarlığın 30-70% aşağı düşməsi müşahidə olunur. Intensiv yağışlar zamanı hər hektardan 500 tona qədər torpaq yuyulur.

Dənəvənc yaylağında isə əksinə, otarma norma üzrə aparıldığından, çimli qat nisbətən yaxşı inkişaf etmişdir. Burada 2.74 mm/dəq. intensivliyə malik leysan (axım əmsali 0,20) zamanı torpaq yuyulması müşahidə olunmamışdır.

Sel hadisəsinin yaranmasına meşələrin çılpqlaşması ilə yanaşı, səhrələşmə prosesi də öz mənfi təsirini göstərir. Səhrələşmə prosesi meşələrin çılpqlaşması, torpaqdan qeyri-rasional şəkildə istifadə olunması, bitkilər olan yerdə iribuynuzlu mal-qaranın kütləvi şəkildə otarılması nəticəsində quraqlığın başlanması, duzlaşma, torpağın degradasiyası və başqa səbəblərdən baş verə bilər. Torpaqdan qeyri-rasional şəkildə istifadə etmək nəticəsində torpağın məhsuldarlığı aşağı düşür, onun məhsul əmələ gətirən qatı yuyulur, səthin eroziyası prosesi başlayır, məhsul məhv olur. Belə mənfi hallar isə aşağıdakı səbəblərdən sel proseslərinin baş verməsi ilə nəticələnir:

- Gübrəli torpağın azalması, bitkilərin məhvi;
- Çoxillik bitkilərin birillik bitkilərlə əvəz olunması nəticəsində torpağın eroziyaya qarşı müqavimətinin aşağı düşməsi;
- Otlar sahələrinin mal-qara dırnaqları ilə korlanması;
- Torpağın münbitliyinin azalması nəticəsində sel yaranma ehtimalının artması.

Çayın yuyulan məcrasının qorunması, sel daşqınlarının bu kəsikdən təhlükəsiz ötürülməsini təmin etmək üçün məcranın dayanıqlılığını artırmaq tələb olunur. Bu tədbirlər müxtəlif vasitələrlə yerinə yetirilə bilər. Çayın məcrasının daşqın axınlarına qarşı dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün çayın məcrasını hesablanmış yuyulma dərinliyindən çox dərinliyə kimi bərkitmək tələb olunur. Məcranı bərkitmək üçün ayrı-ayrı tikinti materiallarından, o cümlədən daş, kəsək, çınqıl, beton lövhələr, kublar, fasonlu massiv materiallardan – tetrapodi, dolosi, qeksaleqi, çubuqlar və s.-dən istifadə edilir.